

ביקורת ספרים

”מדע והשכל בכל ספר וחכמה”

מאמר ביקורת על ספרו של עמנואל טוב, ביקורת נוסח המקרא: פרקי מבוא, מהדורה שנייה מורחבת ומתוקנת (ספריית האנציקלופדיה המקראית, לא), מוסד ביאליק, ירושלים תשע”ד, נב + 411 + VIII עמודים + 32 לוחות

נועם מזרחי

[א]

עמנואל טוב הוא ראש וראשון לחוקרי נוסח המקרא בארץ ובעולם, ומחקריו מתפרשים על פני כל היבטיו של תחום זה, למן פרטיהם הקטנים ביותר של עדי נוסח נתונים ועד לסוגיות כלליות ומתודולוגיות עקרוניות. לא ייפלא אפוא כי מהדורתו הראשונה של הספר הנסקר כאן, משנת תש”ן, הייתה לספר יעץ סטנדרטי המונח על שולחנו של כל חוקר מקרא. הספר עומד על אדניה של מומחיות נרחבת ועתירת ניסיון, והוא סיכם בבהירות רבה את מצב המחקר בתחום המתאפיין בריבוי מופלג של פרטים והמשגות טכניות שאינן מתפענחות בנקל למי שאינו בן בית בו. הספר סייע לקוראים להתמצא ביער עדי הנוסח על לשונותיהם ומאפייניהם, מיפה את התופעות העיקריות העולות במסירת הנוסח של ספרות המקרא כפי שהן מתגלות בהשוואת העדים, ועמד על השלכותיהן העקרוניות לחקר ההרכב הספרותי של הספרים (‘הביקורת הגבוהה’). כל זאת – בתשומת לב להיבטים המתודולוגיים של המחקר, ובהדגשת הבסיס החדשני של ממצא חומרי ומהימן שהוקנה לו בעקבות גילוי מגילות מדבר יהודה באמצע המאה הקודמת. הספר ליווה מחזורי תלמידים רבים בהתוודעותם לתחום ביקורת הנוסח – או ‘הביקורת הנמוכה’ – לרבות כותב שורות אלו (שאף זכה ללמוד מפי המחבר עצמו).

פרק הזמן שעבר מאז צאת המהדורה הראשונה, כחצי יובל שנים, הוא

כשנות דור. ומדובר בדור שחוה תמורות עמוקות ובמידת מה אף מהפכניות, חלקן בהובלת טוב עצמו. בראשן בולטת השלמת מלאכת פרסומן של מגילות מדבר יהודה, לרבות מגילות המקרא, ולצדה ניצבת התנופה בחקר התרגומים העתיקים, שכל אחד מהם עומד כיום במוקד של שדה מחקר תוסס ורוחש פעילות. בכלל התרחב ביותר היקף הספרות המקצועית בתחום הנוסח, ומחורש דליל (לפני שלושה עשורים) הפכה ליער עבות. המהדורה העברית השנייה רואה אור לאחר שנוסחו האנגלי של הספר כבר ראה אור במהדורה שלישית, שאף היא הייתה מעובדת ומורחבת מאוד לעומת המהדורות הקודמות. מאליהם יובנו אפוא דברי טוב בהקדמתו כי המשווה בין שתי המהדורות העבריות ימצא אלפי הבדלים; המחבר מכון את קוראיו לשינויים העיקריים והבולטים ביותר (עמ' א), והקוראים בספר על הסדר ימצאו כי בנקודות אחדות בעלות חשיבות עקרונית שנשתנתה בהן דעת המחבר לעומת המהדורה הראשונה, אף ציין את הדבר במפורש (לדוגמה: עמ' 25, הערה 5). היקפה של רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים (עמ' כג-ג) תפח לאין שיעור לעומת המהדורה הראשונה (עמ' יז-כ), והוא הדין ברשימת ההפניות המקדימה כל פרק וסעיף. רשימות אלו אף תוגברו במרכיב חדשני של הפניות לכלים אלקטרוניים.

לא רק המחקר עבר תמורות יסודיות, אלא גם קהל הקוראים השתנה בפרמטרים בסיסיים. השחיקה המתמשכת מזה שנים רבות בהוראת המקרא בבתי הספר – בתכנים ובהיקפם, בשיטות הלימוד ובעיקר במספר שעות ההוראה – נותנת את אותותיה במידה גוברת והולכת בתלמידי האוניברסיטאות, שרבים מהם מתיישרים על ספסל הלימודים כשהם מחוסרי בקיאות בסיסית בספר היסוד של התרבות העברית, ומתקשים עד מאוד בהבנת לשונו (ולא רק בספר איוב). אף החריפים ומהירי ההשגה שביניהם נזקקים למידה גדולה יותר של תיווך יצירתי והנגשה דידקטית של הישגי המחקר האקדמי ממה שהיה מקובל בדורות קודמים, ולא כל שכן בתחום כה מורכב ועתיר מעקשים טכניים כביקורת הנוסח.

[ב]

לאחר רשימות קיצורים הנוהגים לאורך הספר כולו ו'מדריך דידקטי קצר' לשימוש בו (שהוא מחידושי המהדורה הנוכחית), מוביל הספר את קוראיו דרך מבוא קצר יחסית (פרק א) אל הצגה סדורה ומפורטת של עדי הנוסח לענפיהם ולנציגיהם (פרק ב, הנרחב בפרקי הספר, אשר מחזיק כ־120 עמודים). ממנה

עובר הספר לבחינה מתודולוגית של מודלים היסטוריים שהוצעו לשם הבנת התפתחות נוסח המקרא (פרק ג), שעובד ביסודיות במהדורה הנוכחית לעומת קודמתה), ורק אז מוצע ניתוח טיפולוגי ועתיר דגמות קונקרטיות של הבדלי הנוסח לסוגיהם (פרק ד). או אז חוזר הדיון לסוגיות מתודולוגיות הנוגעות במהותה ותפקידיה של ביקורת הנוסח (פרק ה), וממשיך בסקירה ביקורתית של הקריטריונים להערכת גרסאות (פרק ו). מכאן עובר הספר לתרומת 'הביקורת הנמוכה' ל'ביקורת הגבוהה', כלומר לסקירה שיטתית של מקרים שבהם נראה כי הבדלי הנוסח משקפים למעשה שלבים שונים בהתהוות החיבורים הספרותיים (פרק ז). בשולי הדברים מובא דיון קצר בהצעות תיקון, כלומר גרסאות משוערות שאינן מתועדות בעדי הנוסח אלא הן פרי השערה בלבד (פרק ח). שני פרקיו האחרונים של הספר מדריכים את הקוראים כיצד להתמודד הלכה למעשה עם הממצא הטקסטואלי, הן בעזרת מהדורות מדעיות הנסקרות בפירוט ובביקורתיות (פרק ט, שהורחב פי שלושה ויותר לעומת המהדורה הראשונה) הן בעזרת כלים ממוחשבים שפותחו בדור האחרון (פרק י, שהוא חידוש של המהדורה שלפנינו). הספר נחתם בגלוסר של מונחים טכניים ובמפתחות ממוינים, ובסופו נספחו לוחות תצלומים הממחישים את צורת עדי הנוסח וחלק מתופעות המסירה שנדונו בגוף הדיון.

יוצא שלמעלה ממחצית הספר מוקדשת לשתי סקירות שיטתיות, מפורטות ועשירות מאוד בנתונים – סקירת עדי הנוסח (בפרק ב) וסקירת התופעות הטקסטואליות (בפרק ד) – ואילו הדיונים המתודולוגיים שזורים בספר לכל אורכו. תוכן הספר מותאם למטרותיו הדידקטיות, אך העיקרון המנחה של סדר הפרקים, כדבריו המפורשים של המחבר (עמ' נא), הוא ההיגיון הפנימי של ניתוח הממצאים: תחילה הצגת הנתונים, ואחר כך עיבוד השלכותיהם התיאורטיות. עיקרון זה עשוי להסביר תכונות מבניות הנראות מפתיעות במבט ראשון, כגון ההחלטה למקם את הדיון בהצעות תיקון (פרק ח) לאחר ניתוח הקריטריונים להערכת גרסאות (פרק ז). לכאורה אפשר היה לצפות שפרק זה ימוקם לאחר סקירת תופעות המסירה אך לפני הדיון בדרכי השיפוט של גרסאות, שהרי הצעות תיקון דומות לגרסאות מתועדות מבחינה זו שגם הן משקפות הבדל לעומת הנוסח העומד במרכז הדיון (על פי רוב: נוסח המסורה), והן נשפטות לפי קריטריונים דומים. אבל בה בעת הצעות תיקון אינן אלא השערות – גם אם חלקן זכה בסופו של דבר לאישוש בתגליות טקסטואליות (לעתים שנים רבות לאחר שהוצעו לראשונה) – והן קשורות בטבורן להיבטים פרשניים אף יותר

מגרסאות מתועדות. לפיכך הן נדונות רק לאחר השלמת הדיון בממצא המתועד על מלוא השלכותיו.

עם זאת, המחבר מביא בחשבון כי לא כל קוראיו יעדיפו לקרוא את הספר כסדרו, ובמדריך הדידקטי העומד בראש הספר (עמ' נא-נב) הוא מציע נתיב חלופי לעיון בו. גם קוראים שכבר קנו להם בקיאות ואולי אף מומחיות בתחום עשויים בקריאתם לקרב פרקים רחוקים, או להפריד בין נושאים שכעת הם נדונים בסמיכות זה לזה, בגלל זיקותיהם הענייניות והעקרוניות. אף בסקירה דלהלן הערפתי ללכת בדרך זו, משום שיש בה כדי לסייע בבחינת הנחות היסוד שבתשתית הספר השלם וחלקיו כאחד.

[ג]

הגדרת מהותה ותפקידיה של ביקורת הנוסח נחלקת בין המבוא (פרק א, עמ' 1-20) ובין אחד הפרקים שבמחציתו השנייה של הספר: "תיאוריה ומעשה בביקורת הנוסח" (פרק ה, עמ' 253-260).

לאחר הגדרה עקרונית של התחום בתור עיסוק "בטבעם ובמקורם של כל העדים של איזה חיבור או טקסט" המבקש לעתים קרובות "לגלות את צורתם המקורית של פרטים בחיבור או אפילו של קטעים נרחבים" (עמ' 1), המבוא מוקדש ברובו להמחשת הצורך בביקורת הנוסח בעזרת הדגמה ראשונית של הבדלי נוסח, המתגלים כבר בהשוואת דפוסים נפוצים של המקרא ועוד יותר מכך בהשוואת טקסטים מקבילים בתוך המקרא גופו. המבוא כולל גם סעיפים קצרים בסוגיות קרובות, כגון תולדות המחקר מאז ימי אבות הכנסייה או הזיקה בין תולדות הנוסח לתהליך הקנוניזציה של ספרי המקרא.

לעומת זאת, פרק ה ניצב לאחר סקירת הממצא לסוגיו, והוא מתמודד עם השאלה "מה יש לעשות עם המידע העשיר האצור בעדי הנוסח" (עמ' 253) תוך שהוא מנסח מחדש את תכליתה של ביקורת נוסח המקרא מתוך הבחנה בין גרסאות שמקורן בתהליך מסירת הנוסח של ספרי המקרא ובין "גרסאות ספרותיות" שנוצרו בתהליך ההתהוות של החיבורים הכלולים באסופה המקראית. רק גרסאות מן הסוג הראשון שייכות לתחום עיסוקה המובהק של ביקורת הנוסח, בעוד ניתוחן של גרסאות מן הסוג השני הוא חלק מעבודת הפרשן, ואין מבקר הנוסח רשאי להעריכן אלא רק לתארן. תהליך העבודה של מבקר הנוסח מורכב מאיסוף הבדלי הנוסח המתועדים (לעתים קרובות תוך

שחזור המצע העברי המשוער של התרגומים העתיקים), מיונם וניתוחם, ולבסוף גם הערכתם. זו מיוסדת על שחזור היחס התולדי בין הגרסאות וקביעת מעמדן (המקורי או המשני) זו ביחס לזו.

טוב עומד על הממד הסובייקטיבי הגלום באופן בלתי נמנע בתהליך ההערכה. הוא חוזר ומדגיש כי "גרסאות ספרותיות" נמצאות מחוץ לתחום השיפוט הטקסטואלי, ולפיכך אין ניתן לדון בהן בכלים של ביקורת הנוסח. הדגשה זו אופיינית למהדורה החדשה של הספר, והיא הובילה לעדכון של דרכי הטיפול בממצא המוצג בפרק ז: "ביקורת הנוסח והביקורת הספרותית" (עמ' 275-318). פרק זה אף הורחב בהיקפו מאוד לעומת המצוי במהדורה הקודמת, והוא כולל עתה למעלה מעשרים מקרים שבהם ההבדלים בין עדי הנוסח משקפים, לפי המשוער, שלבים שונים בתהליך ההתהוות הספרותית של הטקסטים. במקרים אלה נדרש ניתוח ספרותי הוליסטי של מכלול גרסאות, בעוד טיפול פרטני בגרסאות ספציפיות (כנהוג ברוב המהדורות המדעיות הישנות וכן בפירושים ביקורתיים) עשוי להחמיץ את העיקר.

תמונת המצב מסובכת, כיוון שמרגע שענף נוסח מסוים נפרד מן הגזע המשותף, הוא עשוי היה לצמוח בכיוונים עצמאיים. משום כך גם עד המשקף (לפי המשוער) 'מהדורה' מוקדמת של החיבור הספרותי עשוי בה בעת לכלול גרסאות משניות, הן שיבושי העתקה הן עיבודים ספרותיים מכוונים. כיוון שכך, מפתיע במקצת להיווכח כי רוב המקרים הנדונים בפרק זה מוצגים באופן דיכוטומי, כאילו הם משקפים מצבי ניגוד בין 'מהדורה א' קצרה וקדומה לעומת 'מהדורה ב' מורחבת ומאוחרת. כך למשל גם אם נקבל את דעת טוב (שנדונה ביתר פירוט בסדרת מחקרים שפרסם מחוץ לספר הנסקר כאן) כי תרגום השבעים לירמיה קדום ברוב פרטיו לעומת נוסח המסורה, עדיין אין נובעת מכאן המסקנה שכל פרטי נוסח המסורה מתבארים מכוחו של עיבוד שיטתי אחד של נוסח מעין זה המונח ביסוד תרגום השבעים. בין שני הנוסחים עשויים היו לעמוד שלבי עיבוד נוספים, שמספרם אינו ידוע. בעצם אנו חייבים להניח את קיומן של חוליות ביניים שכאלו, משום שבחינת הבדלי הגרסאות מעלה לעתים קרובות כי פעלו ביצירתן תופעות שונות ואף מגמות ספרותיות ואידיאולוגיות סותרות, וקשה לייחס את כולן לשלב עיבוד אחד. לעניות דעתי מוטב היה להבליט כי לפחות בחלק מן המקרים הנדונים כאן משקפים עדי הנוסח שלבים שונים שאינם משתלשלים ישירות זה מזה, אלא הם בגדר נקודות (אקראיות במידה רבה) על גבי ציר התפתחות רב-קווי. ראייה זו ממש מתחייבת

במקרים הנוגעים לתורה (סעיפים 6, 12, 14, 20, 21, 23), ובמיוחד אם אין מפרידים ביניהם (כפי שנעשה בספר שלפנינו) אלא מתבוננים בהם כעל מכלול אחד, גם אם רבגוני מאוד.

לאמתו של דבר, דבריי אלה אינם אלא פיתוח מתבקש של דברי טוב עצמו בפרק ג: ”תולדות נוסח המקרא” (עמ’ 149–185), המדגיש כי עדי הנוסח ששרדו הם אך טיפה מן הים של נוסחים קדומים אשר ”מתייחסים זה לזה ברשת סבוכה של הסכמות והבדלים, בעוד כל נוסח מכיל גם גרסאות ייחודיות” (עמ’ 152–153). רוב הטקסטים הללו אבדו, ורק חלקם חזר ונתגלה בזכות מגילות קומראן. שלושת עדי הנוסח העיקריים ששרדו מאז העת העתיקה – נוסח המסורה, נוסח השומרונים ותרגום השבעים – אינם מייצגים שלוש ’רצנויות’ או מהדורות ערוכות (כפי שמקובל היה במחקר הישן) אלא מבחר מקרי בלבד, והם שרדו בזכות העובדה שאומצו בקרב חוגים שבתקופות מאוחרות יותר ביצרו את זהויותיהם הדתיות דרך השמירה על נוסח זה או אחר של כתבי הקודש.

[ד]

סיבוך נוסף של תמונת היחסים בין עדי הנוסח עולה מן הדיון בפרק ג במודלים מתחרים לביאור היחסים המורכבים הללו, הלא הם מודל הנוסח המקורי (Urtext), הקשור במחקר המקרא בשמו של פאול דה-לגרד) ומודל ריבוי הנוסחים הקדמונים (הקשור בעיקר בשמו של פאול קהלה). לדעת טוב, מבחינה תיאורטית עדיף מודל הנוסח המקורי, אבל הוא קובע כי יישומו מסתבך בשל הראיות שמסירת הנוסח של ספרי המקרא ”החלה עוד לפני שנסתיימו השלבים הספרותיים” (עמ’ 160). כיוון שבכל שלב נוצרו נוסחי חיבורים שנחשבו בעלי סמכות ואף נמסרו להפצה ולהעתקה, ”העדות הטקסטואלית אינה מורה על נוסח ’מקורי’ אחד, אלא על סדרה של נוסחים עוקבים בני-סמך שנוצרו בידי אותם מחברים או בידי מחברים שונים” (עמ’ 161; כאמור, אינני בטוח שהכרח להניח שהנוסחים הללו אכן עוקבים ישירות זה אחר זה). תיאור התפתחותו של נוסח המקרא בשלושה שלבים עיקריים, כמוצע בפרק זה, הוא מלאכת מחשבת של שקילה זהירה של נתונים רבים מאוד לצד פרישה שקופה של הספקות העקרוניים האופפים את פירושם ההיסטורי.

לעניות דעתי, הדיון בסוגיה סבוכה זו היה יוצא נשכר מהתחשבות בשני שיקולים תיאורטיים שהועלו במחקר הפילולוגי הכללי, בעיקר בעקבות

התחקות מדוקדקת אחר דרכיה הנפתלות של מסירת טקסטים בימי הביניים (כגון במחקריו של מלאכי בית-אריה). ראשית, רצוי להבחין מבחינה מושגית בין 'הנוסח המקורי' (Urtext) של חיבור ספרותי כלשהו, ובין 'אב-טיפוס' (archetype) של מסורת נוסח נתונה. 'הנוסח המקורי' הוא ישות מופשטת מאוד, שלעתים קרובות אין כל דרך לדעת את צורתה המדויקת. הכלים הפילולוגיים העומדים לרשות ביקורת הנוסח מאפשרים בדרך כלל לשחזר רק 'אב-טיפוס', הווה אומר: נוסחו של טקסט מסוים שעמד בראשה של שרשרת מסירה נתונה. את צורתו של טקסט משוער זה אפשר לשחזר על יסוד ניתוח היחס בין עדים קונקרטיים שיש ביניהם קשר גנטי מובהק, והיא למעשה פונקציה של הנתונים הטקסטואליים הזמינים לנו (ויש להטעים כי פירושה המתודולוגי והמעשי של הגדרה זו הוא ששחזורו של 'אב-טיפוס' מועד להשתנות עם גילויים של עדי נוסח חדשים).

במילים אחרות, 'אב-טיפוס' הוא קירוב משוער של הצורה הקדומה ביותר של הטקסט שהיא בת-שחזור על יסוד נתונים קיימים (וניחשים מושכלים). אבל צורה זו איננה חייבת להיות זהה ל'נוסח המקורי' של החיבור, בייחוד אם כל עדי הנוסח משקפים שלבים מאוחרים בהרבה לזמן החיבור (כפי שהוא המצב בנוגע לרוב ספרי המקרא, ששלבי מסירתם הקדומים לוטים בערפל כבד) או שהם משקפים ענפים שאינם עצמאיים אלא כאלה התלויים זה בזה מבחינה גנטית. כך למשל אפשר לתאר במושגים טיפולוגיים (או אף גנטיים) את היחס בין שלושת עדי הנוסח השלמים של התורה ולארגנם על גבי ציר אחד של התפתחות טקסטואלית וספרותית המתאפיין במידה גוברת והולכת של הרחבות והרמוניזציות, כאשר נוסח המסורה מייצג נוסח 'נקי' יחסית מהרחבות כאלו, תרגום השבעים משקף שפע רב של הרחבות 'קטנות', ונוסח השומרונים משקף שלב מתקדם עוד יותר שיש בו גם הרמוניזציות רחבות היקף הכרוכות בהעתקת קטעים נרחבים ממקום למקום. העושה כן מעמיד בהכרח בראש תהליך המסירה הזה 'אב-טיפוס' מעין נוסח המסורה, משום שהוא מייצג את השלב הטיפולוגי המוקדם ביותר ביחס לשאר העדים הנתונים. אבל גם נוסח זה עשוי להיות התוצר של תהליך מסירה ארוך ונפתל שהיה כרוך בהתפתחויות טקסטואליות וספרותיות אחרות. בהיעדר נתונים אין לאל ידנו לשחזר את מסלול ההתפתחות הקושר את הנוסח הזה ל'נוסח המקורי' של התורה, וממילא אין לנו דרך לדעת כיצד נראה נוסח משוער זה לפרטיו.

שיקול תיאורטי נוסף שהיה כדאי להזכירו במסגרת דיון זה הוא ההבחנה

המושגית בין 'מסירה סגורה' ל'מסירה פתוחה'. 'מסירה סגורה' היא שרשרת העתקה המתבצעת בתנאים סביבתיים (חברתיים, גיאוגרפיים, תרבותיים) מבודדים יחסית, והיא מניבה אפוא ענפי נוסח הנבדלים זה מזה באופן מובהק למדי, כל אחד בהתאם לתנאים המיוחדים שצמח בהם. בהשוואת ענפים נבדלים ניתן להפריד בקלות יחסית בין החומר המשותף לחומר הנבדל: החומר המשותף הוא מן הסתם מורשת קדומה ולכן מותר להניח שהתקיים כצורתו ב'אב־הטיפוס' שהענפים השונים התפצלו ממנו, ואילו ההבדלים עשויים היו לצמוח בתהליכי המסירה הנפרדים שלהם, ולכן מותר לראות בהם התפתחויות משניות שאין צורך לשחזרן ב'אב־הטיפוס' המשוער.

המודל הקלסי הזה הוא שעמד לנגד עיניו של פאול דה־לגרד בניסיונו לשחזר את התפתחות נוסחו של תרגום השבעים: תחילה מיין את כתב־היד למסורות נוסח שצמחו במרכזים גיאוגרפיים שונים, והתכוון לשחזר מתוכם אבות־טיפוסים של מסורות אלו; רק אחר כך, על יסוד אבות־הטקסטים המשוחררים, ביקש לבנות 'קומה שנייה' ולשחזר את הנוסח המקורי של התרגום היווני הקדמון (מהדורתו של מקס מרגוליס לנוסח היווני של ספר יהושע מאורגנת בעיקרה בהתאם לתכנית זו). זה גם היסוד הקונספטואלי לתיאוריית 'הנוסחים המקומיים' של המקרא בכלל, שרמז בכיוונה ויליאם פוקסוול אולברייט ופיתח אותה במיוחד תלמידו פרנק מור קרוס.

לעומת זאת, ב'מסירה פתוחה' יש למעתיקים נגישות לכתב־יד שרקעם מגוון, והם מייצרים נוסחים אקלקטיים המכליאים מסורות נוסח שונות. ככל שהמעתיקים הקדמונים השתמשו במהלך ההעתקה בכתב־יד שונים ואף השוו אותם זה לזה בהעתיקם גרסאות פעם מזה ופעם מזה, כך מיטשטשים דיוקנותיהם הייחודיים של ענפי הנוסח שבידם. במצב כזה מסתבכת עד מאוד תמונת ההסכמות וההבדלים בין העדים, ומצטמצמת והולכת יכולת החוקרים לעמוד על תולדות הטקסט ולשחזר בשיטתיות את 'אבות־הטיפוסים' העומדים בראש שרשראות המסירה.

מורכבותו העצומה של הממצא הטקסטואלי העולה מעדי נוסח המקרא מצביעה, כמדומה, בדיוק בכיוונה של 'מסירה פתוחה'. כל עדי הנוסח העתיקים שבידנו מעוגנים, מבחינה כרונולוגית בימי הבית השני, וכל הסימנים שבידנו מורים כי מגוון רחב שלהם היה זמין לסופרים בני התקופה. הרי עובדה היא שבאותו אתר עצמו, קומראן, נמצאו מגילות המשקפות ענפים שונים מבחינה טיפולוגית לצד נוסחים עצמאיים שיש בהם תערובת מאפיינים שונים. על רקע

זה נקל להניח שסופרים העתיקו לסירוגין מכתבי־יד שונים, ומסתבר מאוד שאף השוו ביניהם – לאו דווקא בדרך של תיקון (אשר טוב פוסל במפורש), אלא כחלק בלתי נפרד של תהליך ההעתקה (מעין המתואר במסורת חז"ל המפורסמת בדבר שלושת הספרים שנמצאו בעזרה). פרוצדורות העתקה אקלקטיות כאלו מקשות מאוד על שחזור אבות־טיפוסים, והתוצאה הישירה היא שמלאכת שחזורו של הנוסח המקורי של כל אחד מספרי המקרא – נקודה רחוקה מאוד בתולדותיו (המשוערים) של החיבור הספרותי – ממילא הופכת להיות בלתי אפשרית מבחינה מעשית.

יחד עם זאת, ממצא זה מאלץ כשלעצמו: צפונה בו עדות יקרת ערך על תנאיה ההיסטוריים של מסירת הנוסח ועל סביבתה התרבותית בתקופה מוגדרת. אף ראוי להבליט עד כמה נבדלים תנאים אלה של ימי הבית השני מתנאי המסירה בתקופה מאוחרת יותר, כאשר נוסחים מסוימים התקדשו בעיני חוגים דתיים ספציפיים ודרכיהם אכן נפרדו לערוצי מסירה סגורים (לפחות בחלק מן המקרים). משלב זה ואילך מופיעים ענפי המסירה העיקריים (נוסח המסורה, נוסח השומרונים, תרגום השבעים), שכל אחד מהם מזוהה עם קהילת מאמינים מסוימת ואף עשוי לפתח מאפיינים לשוניים וטיפולוגיים ייחודיים. אשר לשלב שלפני שלהי תקופת הבית השני, למרבה הצער הוא נותר מצוּעף בערפילי הזמן. בהיעדר ממצא הקודם למאה הג' לפנה"ס, אין לנו דרך לדעת בוודאות מה היה אופייה של מסירת הנוסח בתקופות הקודמות לממצא המתועד. בשולי הדברים יש להעיר על הנחיצות במהלך נמרץ של דה־מיסטיפיקציה של מושג 'הנוסח המקורי', שעדיין מהלך קסם במחקר. יש השואפים לשחזור בלא לרדת לעומק הבעיות הכרוכות במהלך כזה, ואף בלא להבין את אופיו הסינתטי והטנטטיבי של התוצר. בפילולוגיה הקלסית, שהושפעה עמוקות מדפוסי חשיבה רומנטיים של המאה הי"ט (ועוד קודם לכן), נתפסה המשימה של שחזור הנוסח המקורי בתור פעולה של טיהור היצירה הספרותית המושלמת וזיקוקה מסיגי בורותם של מעתיקים מאוחרים שפגמו בה. ואולם למעשה אין כל קשר הכרחי בין המעמד וההשפעה התרבותיים של יצירה ספרותית ובין השלב המדויק של גלגולי נוסחה שבו נודעה לציבור רחב של קוראים.

הנה דוגמאות אחדות העשויות לשבר את האוזן: (א) תרגום השבעים לספרים ההיסטוריים הקדומים, כפי שהוא נתון ברוב כתבי־היד, עשוי טלאים טלאים של שני נוסחים שונים: גלגול של הנוסח היווני העתיק לצד עיבוד קדמון המכונה 'קייגה־תיאודוטיון'. אך חילופי הסגנון ביניהם לא הפריעו

כלל לדורות רבים של קוראי יוונית, שנוסח אקלקטי זה כבר היה מקודש בעיניהם. (ב) בכנסיות מזרחיות שלשונן סורית שימש נוסח של המקרא הכולל תרגום של ספר דברי הימים שיש בו קפיצות מוזרות מעניין לעניין וגרסאות משונות ביותר. מסתברת ביותר דעתו של מיכאל וייצמן כי תרגום דברי הימים לסורית נעשה מכתב-יד פגום של הנוסח העברי, והמתרגם הנבון דילג על הקטעים החסרים והמטושטשים בהפיקו טקסט סורי שבהיקראו ברצף הוא לעתים חסר כל משמעות הגיונית. אך פגימותיו הגלויות של הטקסט לא עמדו לו לרועץ, והוא נקלט באסופת כתבי הקודש הסורית. (ג) אפילו בימינו אנו אין בהכרח זהות בין הנוסח המקורי של יצירה ספרותית ובין הנוסח שנודעה לו השפעה מכרעת בתולדות התרבות. לדוגמה, מחזור שיריו המפורסם של ת"ס אליוט, 'ארץ השממה', השפיע השפעה כבירה על הספרות האנגלית של המאה העשרים. אך כיום ידוע לנו כי הנוסח שהתפרסם עבר את מכבש עריכתו המסיבית של המשורר עזרא פאונד, והוא שונה מאוד מן הנוסח המקורי שאליוט הגישו לפרסום. בכל המקרים הללו, וברבים זולתם, מלאכת שחזורו של הנוסח המקורי – עד כמה שהנתונים מאפשרים אותה – איננה חושפת מטמון מוצק של זהב טהור המצפה לגילוי (ואז להצגתו לעין כול במוזיאון). להפך: היא רק חושפת שלבים נוספים בתהליך רב האנפין של התהוותה ההדרגתית של היצירה ותהליכי התקבלותה בקרב קוראיה.

[ה]

הנרחב בפרקי הספר הוא פרק ב: "עדי נוסח המקרא" (עמ' 21–147), הסוקר בשיטתיות את המקורות בשני חלקים. תחילה נסקרים העדים הישירים, הנתונים לנו בנוסחים עבריים: נוסח המסורה (והטקסטים הקרובים לו ממדבר יהודה), נוסח השומרונים (והמגילות הקרובות לו), טקסטים אחרים ממדבר יהודה, עדויות משנה (כגון פפירוס נאש, תפילין ומזוזות, מובאות וכיו"ב). לאחר מכן נסקרים העדים העקיפים, הנתונים לנו בלשונות תרגום: תרגום השבעים ליוונית ועיבודיו, תרגומי היהודים לארמית, ולבסוף תרגומים נוספים שנעשו מנוסח שכבר היה קרוב מאוד לנוסח המסורה ועל כן תיאורם מצומצם למדי (הוולגטה ללטינית, הפשיטתא לסורית, תפסיר רס"ג לערבית). כאמור, חקירתם של כל עדי הנוסח, לענפיהם ולמשפחותיהם, התעשרה בעשורים האחרונים לאין ערוך בפרסומים המטפלים בכל היבטי העדים הללו.

עצם יכולתו של טוב להשתלט על שפע עצום זה מעוררת התפעלות, ולא כל שכן הצלחתו לעכל את כל המידע הנוסף, לארגנו באופן נהיר במסגרת שנקבעה כבר במתכונתו הקודמת של הספר, ולעבד את השלכות הממצאים החדשים על השקפותיו כפי שהובעו במהדורה הישנה. אי אפשר במסגרת זו לסקור בפירוט את המתרחש בכל חזיתות המחקר, ועל כן אסתפק בדוגמה אחת בלבד, ואף היא מצומצמת בהיקפה: דיונו של טוב בנוסח התורה שבידי השומרונים ובמגילות הקרובות אליו ממדבר יהודה (עמ' 70-90).

ההתעניינות בנוסח השומרונים הייתה מוגבלת למדי עד לסוף שנות השמונים (מועד צאתה לאור של המהדורה הראשונה של הספר), אבל בשנים האחרונות התייצבה מחדש תורת שומרון במוקד עניינם של חוקרים בארץ ובעולם, ומגוון הפרסומים בתחום זה השפיע באופן ניכר על ניסוחם המחודש של סעיפי מפתח בדיון. המסגרת הכללית של חלק זה של הפרק נותרה כשהייתה: ניתוח הנוסח עדיין מחולק לשלושה סעיפי משנה עיקריים, המבחינים בין (א) הבדלים שהם מורשה עתיקה יותר, שהרי הם מתועדים במגילות 'טרום-שומרוניות' ממדבר יהודה, (ב) שינויים שחלו בנוסח לאחר שנקלט בקרב השומרונים, (ג) שינויי כתיב, בעיקר בכיוון של מילוי, שעשויים היו להיכנס בשני השלבים הקודמים. עם זאת, חלו עדכונים משמעותיים הן במינוח הנקוט בגוף הדיון הן במיון התופעות הטקסטואליות.

בתחום הטרמינולוגיה, בולט המעבר מן המונח 'טקסטים קדם-שומרוניים' למונח החלופי 'טקסטים טרום-שומרוניים', המדגיש כי טקסטים מסוג זה שנמצאו בין מגילות מדבר יהודה מחוסרי כל מאפיין שומרוני מובהק, ואין להניח קשר מיוחד בינם ובין עדת השומרונים. מסתבר שהשומרונים אימצו להם נוסח שהיו לו מהלכים בארץ ישראל בתקופה ההלניסטית-רומית, ומכאן ואילך שמרו עליו בנאמנות יחסית. זאת לעומת הטקסטים המכונים 'קדם-מסורתיים', אשר לדעת טוב מקורם באמת באותם חוגים רבניים שבהם התגבש מאוחר יותר נוסח המסורה.

במהדורתו הראשונה מיון טוב את מאפייני הנוסח הטרם-שומרוני לארבע קבוצות: (א) הרמוניזציות, (ב) תיקונים לשוניים, (ג) הבדלי תוכן, (ד) הבדלים לשוניים. חלוקה זו נשמרה בעיקרה במהדורה החדשה, אף על פי שאין היא חלקה לגמרי (כך למשל ספק בעיניי אם הדוגמאות עצמן מצדיקות את ההפרדה בין "תיקונים לשוניים" ל"הבדלים לשוניים", וגם חלוקת המשנה של כל אחד מן הסוגים הללו אינה ממצה מבחינה בלשנית). אבל במהדורה החדשה הועמדה

בראש הרשימה קבוצה חדשה של "שינויים עריכתיים", הכוללים את ההרחבות האופייניות לנוסח השומרונים ולנוסחים הדומים לו, כגון השלמת תיאורים של צו וביצועו, או התאמת ציטוטים מדברי הדמויות לדיווח עליהם. מאלף לגלות כי חלק מן הדוגמאות נלקחו ממה ששימש במהדורה הראשונה להדגמת הקטגוריה של "הרמוניזציות". אך המונח "הרמוניזציה" הוגבלה תחולתו להבדלים קטנים ומקומיים בלבד, בדרך כלל בהיקף של מילה אחת או שתיים, בעוד הבדלים הכרוכים במקטעי טקסט ארוכים יותר, ובעיקר אלה המועברים מהקשר אחד לאחר, נראים עתה לטוב פרי עריכה ספרותית.

מיון מחודש זה, עם שהוא מחדד ומבליט היבטים עקרוניים של הממצא כפי שהוארו במחקרים עדכניים (כגון במבוא למהדורתם הסינופטית של אברהם טל ומשה פלורנטיין, או בפרסומיו של שטפן שורש, העורך כעת מהדורה ביקורתית חדשה של נוסח השומרונים לתורה), מעורר מטבע הדברים גם שאלות וספקות. כך למשל השינויים העריכתיים שייכים לקטגוריה של התפתחותו הספרותית של הטקסט, ועל כן לשיטתו של טוב עצמו ראוי היה שלא לחוות דעה על טיבם וזמנם – כגון באפיונם הגורף בתור הבדלים משניים ומאוחרים (גם אם טרום-שומרוניים מצד עצמם) – אלא לתארם בלבד. יתר על כן, עריכתו הספרותית של טקסט עשויה להתבטא לא רק בשינויים נרחבים, כגון העתקת מיקומם של קטעים שלמים, אלא גם במילים בודדות המותאמות להקשרן; אם כן, האם יש קריטריון מהותי להבחנה בין "שינויים עריכתיים" ל"הרמוניזציות"? האמנם רק אורך הגרסה (מבחינת מספר המילים) הוא הקובע את מיונה?

שאלה מכיוון אחר על דרך המיון הנקוטה בידי טוב מתבקשת מבריקה צמודה של הדוגמאות הכלולות בסעיף המוקדש לבחינת השינויים השומרוניים, דהיינו אותן גרסאות (משניות, בהכרח), אשר הוכנסו לנוסח לאחר שנקלט בעדת השומרונים, ותכליתן להטביע בו את חותם תפיסותיהם הדתיות הייחודיות. בשנים האחרונות מתברר והולך כי רוב הגרסאות הללו אינן בהכרח שומרוניות, משום שהן מתועדות גם במקורות שאינם שומרוניים: תרגומי המקרא העתיקים וקטעי מגילות טרום-שומרוניות מקומראן. נוסף על כך, לפחות בחלק מן המקרים יש מקום לחשוד כי נוסח השומרונים – שנראה עד כה פרי שינוי מגמתי מטעמים אידיאולוגיים ותיאולוגיים שקופים – עשוי למעשה לשמר את הגרסה המקורית, ודווקא נוסח המסורה הוא המשקף במקרים אלה גרסה משנית, שהוכנסה מטעמים של בידול כיתתי. מתוך כלל הדוגמאות הנדונות בסעיף זה, דוגמה אחת בלבד עדיין נראית, לעת עתה, שומרונית במובהק, והיא

תוספת הדיבר העשירי הקובע את קדושת הר גריזים. אבל דוגמה זו יוצאת דופן גם בהיבטים אחרים, ספרותיים באופיים, ומכל מקום ספק אם יש בה די כדי להצדיק את ההנחה שיש בנוסח השומרוניים "שכבה כיתתית" ולו דקה. נראה כי טיבו של נוסח זה, הבנת מאפייניו הספרותיים, ואף בירור רקעו התרבותי – כל אלה עדיין נתונים בתהליך מתמשך של בירור וליבון, ועדיין מצפה למחקר עבודה רבה בחזית זו, כמו גם בכל שאר תחומי המשנה העוסקים בכל עד ועד לעצמו.

לצד הגרסאות המתועדות בעדי הנוסח יש גם מאגר בלתי נדלה של גרסאות משוערות (או מומצאות) שהציעו חוקרים ופרשנים ביקורתיים, והן נדונות בפרק ח: "הצעות תיקון" (עמ' 319–331). הצעת תיקונים מסברה היא חלק לגיטימי של ביקורת הנוסח, וראיה לכך בעובדה שמגילות מדבר יהודה כוללות גרסאות הקולעות לתיקוני נוסח שהוצעו לפני גילויין. בשל אופיו האקראי של הממצא הטקסטואלי ברור שכל הגרסאות המתועדות בעדים שיש לנו נגישות אליהם היום אינן אלא חלק (לא גדול) של מגוון הגרסאות שהתקיימו בעבר, ועל כן אין מנוס מלהציע תיקוני נוסח במקרים שניכר בהם שהטקסט משובש, גם אם עדי הנוסח מסכימים ביניהם על כל פרטיו. ברם כל המצוי בתולדות המחקר יודע כי פינה זו של ביקורת הנוסח הייתה כר פורה ליצירתיות פילולוגית הגובלת לעתים בלהטוטנות נועזת. טוב מפגין גישה ספקנית כלפי רוב סוגי התיקונים שהוצעו במחקר בעבר, כגון הצעות תיקון מטעמים לשוניים (בעיקר התאמות כפויות לכללי דקדוק מופשטים) או פרזודיים (כלומר התאמה לתקנים מדומים של מקצב שירי). המחקר גם ידע ניסיונות יצירתיים לא פחות לגונן על הנוסח המסור בעזרת כלים פילולוגיים, בעיקר מתחום הבלשנות ההיסטורית וההשוואתית, אגב חשיפתן של צורות ומשמעויות ארכאיות (ממשיות או מדומות) שלא הובנו עוד בידי מעתיקים קדומים וחוקרים מאוחרים (ועדיין זכורה התקפתו המוחצת של ג'יימס באר על ניסיונות מסוג זה). בשני הכיוונים המנוגדים הללו אנו מוצאים הבחנות קולעות ומשכנעות לצד שפע מפליא של רעיונות נפל וסברות מופרכות, ואין לחוקר אלא לשקול כל הצעה לגופה מתוך פרספקטיבה זהירה וביקורתית, כגון זו המודגמת בדבריו המדודים של טוב על סוגיה זו.

פרק ד: "העתקת ספרי המקרא ומסירתם מדור לדור" (עמ' 187-252) אף הוא פרק גדול מידות. חלקו הראשון סוקר את הרקע החומרי והטכנולוגי של מסירת המקרא בעת העתיקה, כגון עצם השימוש במגילות, סוגי הכתב ששימשו בכתובת הטקסטים, דרכי הכתיב (הזכות לתיאור מפורט במיוחד), החלוקה ליחידות ויחידות משנה, מנהגי סופרים ושיטות תיקון, ועוד כיו"ב. כידוע, חקירת ההיבטים הללו במגילות ממדבר יהודה (אשר טוב אף הקדיש לה ספר לעצמו) מעלה כי בתופעות רבות המתגלמות בנוסח המסורה – וכן במגילות תורה המשמשות עד ימינו לקריאה ליטורגית בבית הכנסת ובמסורות חז"ל הנוגעות להעתקתן – משתמרים במידה רבה מנהגי סופרים ודרכי הפקה של ספרים שרווחו בימי בית שני בכתובת טקסטים ספרותיים בכלל (ולאו דווקא ספרי המקרא). רוב מגילות המקרא שנתגלו בקומראן כוללות ספר מקראי אחד בלבד (למעט ספר תרי"עשר, שנחשב לספר אחד), ורק מיעוטן כוללות שני ספרים (ואולי יותר, וכל המקרים המתועדים נוגעים לספרי התורה); עובדה זו מבארת כיצד זה שלכל ספר יש היסטוריה משלו מבחינת גלגולי הנוסח, הנבדלת לעתים באופן ניכר מאוד מגלגוליו של ספר אחר הסמוך לו.

חלקו השני של פרק ד סוקר את סוגי הגרסאות שנוצרו במהלך העתקת הטקסטים ואת התופעות שביסודם. כיוון שכל ביאור של המנגנון המונח ביסוד גרסה כלשהי הוא בהכרח ביאור סובייקטיבי, העדיף טוב עקרון מיון פורמלי בעיקרו, ונקודת המוצא של הסקירה היא תוצאות התהליכים שפעלו במסירה: חיסורים והוספות לסוגיהם, חילופים ושינויים למיניהם (שאינם משפיעים מבחינה 'כמותית' על הטקסט אלא על תוכנו הפנימי, כגון חילופי אותיות דומות מבחינה גרפית או פונטית), וכן חילופי סדר. על סוגים אלה נוספות גרסאות המשקפות שינויי תוכן, כגון שינויים פרשניים ותיקונים תיאולוגיים.

דיון אחרון זה כולל סעיף קצר אחד שיוחד ל"שינויים לשוניים-סגנוניים" (עמ' 247-248), ואולם לדעתי היסוד הלשוני חזק הרבה יותר מן המצטייר מתיאורו של טוב. למעשה, הבוחן את מכלול הברדלי הנוסח המתועדים במגילות מדבר יהודה מתרשם כי לרובם המכריע מניעים לשוניים דווקא. הדבר בולט לא רק בשינויים שיש להם רקע פונטי (כגון חילופי עיצורים השווים במקום החיתוך או באופן החיתוך) ובחילופי כתיב, אלא גם בהחסרות או הוספות של מיליות דקדוקיות ואף בהברדלי סדר (שיסודם, לעתים קרובות, בשינויים

בתחביר הלשון), בשינוי התצורה הדקדוקית (בעיקר בזמני הפועל ובמשקלי השם), בחילופי מילים נרדפות (בדרך כלל בהחלפת המילה הנדירה או הארכאית במקבילתה הנפוצה או המאוחרת), ועוד. רק חלק לא גדול מן ההבדלים נובע משיבושי העתקה מובהקים, וחלק מצומצם עוד יותר מצד הכמות (גם אם רב חשיבות מצד האיכות) משקף שינויי תוכן מטעמים שאין להם שום היבט לשוני. במילים אחרות, רוב הבדלי הנוסח במגילות נובעים מהתאמת לשון המקרא ודרכי הכתיב שלה לטיפוסי העברית (והארמית) שרווחו בימי הבית השני. הוא הדין בשאר העדים העבריים, שגם הם מושרשים בתקופה זו. ממד זה של התאמת הטקסט וקירובו אל קוראים בני התקופה קיים כמובן גם במישורים אחרים שאינם לשוניים דווקא, כגון בשינויים בעלי משמעות הלכתית בחוקי התורה, או במיתון תיאולוגי של גרסאות שנתפסו בוטות מדי לטעמים של דורות מאוחרים.

[ז]

קוראים ולומדים המבקשים לעיין באופן ביקורתי בנוסח המקרא ולשקול את ערכם של הבדלי נוסח (בין גרסאות מתועדות בין הצעות תיקון) נעזרים במגוון של כלים המסייעים להם להגיע לממצא ולהעריכו. כך למשל יש לאל ידם להיעזר בפירושים ביקורתיים המרחיבים בניתוח הממצא הטקסטואלי (דוגמת רוב כרכיה של סדרת ICC), וכיום גם בכלים ממוחשבים הכוללים את עדי הנוסח בגרסאות 'מתויגות', כלומר מנותחות ניתוח לשוני מלא של כל מילה ומילה (כגון תוכנת Accordance) – כלים הנסקרים בקצרה בפרק י החדשני: "כלים ממוחשבים לחקר ביקורת הנוסח" (עמ' 361–365). ואולם הכלי העיקרי בתחום זה הוא מהדורות ביקורתיות, הנסקרות בפרק ט: "מהדורות המקרא" (עמ' 333–360), שאף הוא מן הפרקים שהורחבו עד מאוד לעומת המהדורה הקודמת של הספר.

בפרק זה מייין טוב את המהדורות הקיימות לסוגיהן, ואגב כך מבליט את היעדרו של קו גבול ברור בין מהדורות 'מדעיות' למהדורות שאינן מדעיות: אלו כאלו עשויות להיות אקלקטיות או דיפלומטיות, מדויקות או בלתי מדויקות בהדפסת כתב־היד, ושני סוגי המהדורות עשויים לכלול או לא לכלול מבחר של גרסאות חלופיות. מכאן פונה טוב לסקור את המהדורות המדעיות הקיימות, ומקדיש סעיפים מפורטים לשלוש סדרות עיקריות: (א) סדרת Biblia

Hebraica, ובמיוחד גלגולה הנוכחי (החמישי במניין הרשמי), המתפרסם עתה חוברות חוברות תחת הכותרת BHQ = Biblia Hebraica Quinta. (ב) סדרת 'מפעל המקרא' של האוניברסיטה העברית בירושלים. (ג) בצעד מפתיע בחר טוב להוסיף לסקירתו גם סדרה מתוכננת חדשה, אף על פי שבמועד פרסום הספר עדיין לא ראה אור אפילו כרך אחד ממנה: Oxford Hebrew Bible (בינתיים עבר הפרויקט לאחריותה של הוצאת Society of Biblical Literature, וכותרת הסדרה השתנתה). סדרה זו קוראת תיגר על מוסכמות שהתגבשו במחקר במאה השנים האחרונות, והיא מציעה בתור נוסח הפנים שלה טקסט אקלקטי המבוסס על כלל עדי הנוסח שבידינו, כולל העדים העתיקים. עקרונות הההדרה שלה וכן הדוגמיות שפורסמו עד כה כבר הספיקו לעורר פולמוס סוער, אבל אולי כדאי להמתין לפרסומם הממשי של כרכים אחדים כדי שאפשר יהיה לשקול בצורה מאוזנת את מעמדה של סדרה זו ואת תרומתה האפשרית למחקר.

בעניין מידת המדעיות של מהדורות אפשר לדעת לגבש הבחנה פשוטה: מה שמבחין בין מהדורה מדעית ובלתי מדעית הוא מידת השקיפות של בסיסה הטקסטואלי, אשר ממנה נגזרת יכולת הקוראים לחזור למקורותיה של המהדורה ולבחון מחדש ובאופן עצמאי אותה ואת הכרעותיה. עם זאת יש להדגיש כי אין קשר הכרחי בין מידת המדעיות של מהדורה מסוימת ובין ערכה השימושי. כך למשל תנ"ך קורן הוא מהדורה (אקלקטית) טובה של התנ"ך, אבל אין לקורא מידע מדויק בדבר כתבי־יד שהטקסט נסמך עליהם בכל נקודה, ואף ברשימת הגרסאות שבסופו מסתפקים המהדירים בכינוי הסתמי "ספרים אחרים" בלא פירוט נוסף שיאפשר לקוראים לדעת באילו מקורות מדובר. ובכל זאת המהדורה מועילה לצרכים דידקטיים (גם במסגרת של חוג אקדמי למקרא), אף על פי שהיא בלתי מדעית בעליל. כנגד זאת, מהדורת 'מפעל המקרא' היא מהדורה מדעית לעילא; לא זו בלבד שהיא מודיעה לקוראים בכל נקודה מה מקורותיה, אלא שהשיטה הנקוטה בכרכים שהתפרסמו עד כה אף מחייבת את הקוראים לחזור למקורות הראשוניים. אם לא יעשו כן, לא יוכלו להבין כלל את הניתוח הפילולוגי שנדחס להערותיה הקצרות. בד בבד יש להודות (בצער) כי דווקא עקרונות הההדרה המדעיים של מהדורת 'מפעל המקרא' – שגם אני עצמי הייתי מעורב עמוקות בהכנתה במשך שנים לא מעטות – הביאו ליצירתו של כלי מסורבל, המטביע את קוראיו בשלל נתונים, קיצורים וסימולים, ויש מי שטענו שיותר משהמהדורה הזאת מסייעת לקוראים, הרי היא מכבידה עליהם. טוב מותח ביקורת משותפת על כל המהדורות שהוא סוקר בטענה העקרונית

שכולן, בסופו של דבר, מנציחות את מעמדו המרכזי של נוסח המסורה, אף על פי שהוא רק אחד מעדי הנוסח, ולא דווקא המהימן שבהם בכל אחד מספרי המקרא. לטעמו, מוטב להעדיף מהדורה רב-טורית שתציג במקביל את כל העדים העיקריים ומטרתה "לחנך את המשתמשים לקראת גישה שוויונית לעדי הנוסח, שאינה יכולה להיות מושגת בכלים הנוכחיים" (עמ' 359). זו הצעה מהפכנית, שאם תמומש – כפי הנראה רק בצורה אלקטרונית, בשל היקף החומר העצום שמדובר בו – אכן תשנה באופן יסודי את הדרך שבה מורגלים הלומדים לגשת אל נוסח המקרא. עם זאת, אולי לא למותר להזכיר כי לא בכדי זכה נוסח המסורה למעמדו המרכזי. טעם הדבר אינו נעוץ רק בהמשגות תיאורטיות או במוסכמות תרבותיות, המושרשות במסורות דתיות, אלא גם בשיקולים מעשיים שיש להם השלכות ישירות על תוקף הניתוח הפילולוגי. בסופו של דבר נוסח המסורה היה ונותר הנוסח היחיד הזמין לנו בלשון המקור לכל ספרי המקרא כולם. שאר עדי הנוסח, חשובים ככל שיהיו, הם חלקיים (כנוסח שומרון, הקיים לתורה בלבד), או פגומים (כמגילות מדבר יהודה), או שהם נתונים לנו בלשונות תרגום בלבד (כתרגום השבעים). פירוש הדבר שהשלמת הפגימות או שחזור המצע העברי המשוער נשענים תמיד, ובמידה מכרעת, על השוואה לנוסח המסורה, שהרי הוא כאמור העד היחיד הנגיש לנו בלשון המקור. לעניות דעתי, די בשיקול מעשי זה כדי לחייב את העמדתו של נוסח המסורה במרכז של כל מהדורה ביקורתית שנועדה לצרכים שימושיים.

[ח]

הרחבת הספר ועדכונו היו כרוכים בהגדלת היקפו פי שניים בקירוב לעומת המהדורה הקודמת, ובהוספתן של דוגמאות רבות המנותחות לכל אורכו. העלייה העצומה במספרם של פרטי המידע מעמידה אתגר כבד בפני הקוראים, במיוחד אם הם תלמידים מתחילים. אמנם המחבר בא לעזרת קוראיו ומיין את כל המידע מיון שיטתי, מוקפד ומדויק, אשר בא לידי ביטוי במערכת משוכללת של סיוף לפרקים, חלקים, סעיפים, סעיפי משנה ותת-סעיפים. אך חוששני שיהיו קוראים שיתקשו לעכל מנגנון מורכב זה כשלעצמו. במידת מה זו תוצאה בלתי נמנעת מעדכון הספר, משום שתכונות אלו הן עצמן בגדר שיקוף נאמן של מצב המחקר, שהפך לתחום מסובך מאוד, עתיר בהתמחויות משנה ובעל נטייה מובהקת לעגה טכנית שאינה נפרצת בנקל בידי מי שלא הובא בסוד העניינים

אלא בתהליך חניכה ממושך. ואולם אין ספק כי הספר יהיה כלי אנליטי אמין ושימושי מאוד בידם של מומחים לדבר, 'מבוא' (Einleitung) מקיף ועתיר ידע במובנו המקצועי של מושג זה. ספרו של טוב מעמיד אפוא אספקלריה נאמנה להתרחבותו של המקצוע בשלושת העשורים שחלפו, והוא מעמיד בסיס איתן, מפורט ומוסמך, להמשך שכלולו.

הספר מעיד כי ביקורת נוסח המקרא באה לפרקה המקצועי, וממילא מתעוררת משאלת לב להנגיש לרבים את הישגי הדיסציפלינה ושיטותיה המחקריות, אולי בפרסום משלים, בפורמט פופולרי ומצומצם בהיקפו, אשר יתווה נתיבי גישה ראשוניים אל תחום ביקורת הנוסח בעבור תלמידים מתחילים – ואולי אף קהל רחב יותר של משכילים ומתעניינים – שזו להם פגישה ראשונה עם עצם הספק במהימנותו של הטקסט שבפניהם ועם הכלים לטיפול הביקורתי בו.

בין כך ובין כך, מותר להתנבא כי בדומה למהדורה הראשונה של הספר שלפנינו תהפוך גם מהדורתו המורחבת והמתוקנת לספר יעץ סטנדרטי, אשר לא יזוז מידם של חוקרי מקרא ותלמידים מתקדמים קוראי עברית. מהדורה זו מסכמת לקוראיה את הישגי המחקר בעשורים האחרונים במגוון רחב מאוד של תחומי משנה. היא עושה כן בשקיפות ומתוך גישה זהירה המשלבת הבנה חודרת בדרכי המחקר ובתולדותיו לצד פיכחון מתודולוגי ראוי לחיקוי. המחבר ראוי להכרת תודתם של הקוראים על שלא הסתפק בפרסום ספרו במהדורה מתוקנת בלועזית, אלא טרח להעבירה לשפת בני עבר לטובת הציבור הישראלי. חזקה על מהדורה זו שתחליף בשלמות את קודמתה, ותזכה בצדק למעמד קנוני במדף ספרי המחקר בתחום המקרא.